

EBÛ BEKİR EL-HADDÂD VE TEFSİR KAYNAKLARI

Ferihan ÖZMEN*

Öz

Bu makalede, hicrî VIII. asırda yaşayan Yemenli Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû Bekir el-Haddâd'ın ve onun "*Tefsîru'l-Haddâd*" ismiyle meşhur "*Keşfü't-tenzil fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vil*" adlı eserinin tanıtılması konu edilmiş; dolayısıyla Haddâd'ın ilmî kişiliği ile tefsir yönteminin saptanması ve eserinin tefsir metodolojisi açısından incelenerek tefsir tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu çerçevede tefsirin muhtevası kısaca tanıtılmış; bununla birlikte eserin genel özellikleri tetkik ve kaynakları tespit edilmiş; eser bu kaynaklarla karşılaştırılarak müellifin tefsirini oluştururken bunlardan ne ölçüde istifade ettiği irdelenmiştir. Bu şekilde Ebû Bekir el-Haddâd'ın genelde temel İslam bilimlerine özelde ise tefsir ilmine katkılarının belirlenmesine çalışılmıştır.

Anahtar kavramlar: Ebû Bekir el-Haddâd, *Keşfü't-tenzil fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vil*, tefsir, müfessir, Yemen

Abu Bakr Al-Haddad And The Sources of His Tafsir Al-Qur'an

Abstract

Subject of this article is to introduce 8th Hijri century Yemenite mufassir and Hanafi faqih *Abu Bakr al-Haddad* and his *tafsir* entitled "*Kashf al-tanzil fi tahqiq al-mabahith wa-al-ta'wil*". It is intended to determine Al-Haddad's scholarly stature and his method of *tafsir*, thus ascertaining his contribution to science of exegesis, as well as to analyze his *tafsir* in terms of *tafsir* methodology and to elicit its prominence in *tafsir* history. In this context, the content of "*Tafsir al-Haddad*" is shortly presented and its general features are elaborated. Thereafter, the sources of the *tafsir* are introduced and it is compared with these sources to determine to what extent the mufassir utilized these works. Thus, it is aimed to determine Al-Haddad's contribution to Islamic sciences in general and the science of *tafsir* specifically.

Keywords: Abu Bakr al-Haddad, *Kashf al-tanzil fi tahqiq al-mabahith wa-al-ta'wil*, the Qur'an commentary, *tafsir*, mufassir, Yemen

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'i anlamaya ve yorumlamaya yönelik faaliyetler, nüzûl döneminden itibaren büyük bir hızla devam etmiş ve h. II. asırdan itibaren Kur'ân tefsirine dair müstakil eserler telif edilmiştir. Hicrî VIII. asırda Yemen'de yaşayan Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî (800/1398) de bu alanda önemli çalışmalar yapmıştır. Tefsir ve fıkıh başta olmak üzere dini ilimler sahasında pek çok eser vermiş olan Ebû Bekir el-Haddâd'ın yaşadığı dönemde Yemen'de Resûlîler hanedanı hüküm sürmekteydi. Resûlî sultanları sünnî bir politika gütmüşler, yazdıkları kitaplar, yaptırdıkları medreseler ve kurdukları kütüphanelerle ilmî faaliyetlerin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardı. Örneğin "Ab-

* Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi (ferihanozmen@hotmail.com)

bas er-Resûlî" ismiyle tanınan Resûlîler Devleti Emîri Ebû İsmâîl Abbâs b. Alî b. Dâvûd er-Resûlî el-Gassânî el-Yemânî (778/1377) birisi Taiz'de, diğeri Mekke'de olmak üzere iki medrese inşa etmiş; yetim çocukların tahsiline imkân sağlayacak vakıflar kurmuş; devlet idaresi yanında fıkıh, dil, edebiyat, ensâb ve tarih ilimleriyle de yakından meşgul olmuştur. Ayrıca "*el-Atâye's-seniyye fî tabakâti fukahâ'i'l-Yemen ve a'yânihâ*", "*Buğyetü zevi'l-himem fî mârifeti ensâbi'l-Arab ve'l-'Acem*" ve "*Nüzhetü'l-'uyûn fî ma'rifeti't-tavâ'if ve'l-mülûk*" gibi eserler kaleme aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹

Kütüphanelerinde binlerce kitabın bulunduğu nakledilen Resûlîler'de sultanlar bazı kitapları ülke dışından getirtmiş, dışarıdan gelen âlimleri ve kitapları törenle karşılamışlardır. Âlimler, vergilerin bir kısmının kendilerine tahsis edilmesiyle ve ayrıca vakıflarla ekonomik açıdan desteklenmişlerdir. Sultanların bu tutumlarının da etkisiyle ulemâ için cazibe merkezi haline gelen Yemen, ilmî ve edebî çalışmaların son derece hareketli ve parlak bir düzeye ulaştığı dönemin önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur.²

Ebû Bekir el-Haddâd'ın yaşadığı h. VIII. asır, İslâmî ilimler açısından çok verimli bir dönemdir. Örneğin muhaddis ve mütekellim İbn Teymiyye (728/1328), Endülüslü dilci ve müfessir Ebû Hayyân el-Endelûsî (745/1344), tarihçi Zehebî (748/1348), Eş'arî kelâmcısı ve Şafîî fakîhi Ebû's-Senâ el-İsfahânî (749/1349), İslâmî ilimlerin birçok alanında eser vermiş Hanbelî müellif İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350), müfessir, fakîh ve tarihçi Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr (774/1373), Endülüslü Mâlîki fakîh Şâtibî (790/1388), pek çok alanda eser veren mütekellim Taftezânî (791/1389), müfessir, muhaddis ve fakîh Zerkeşî (794/1392) dönemin çok yönlü alimlerinden sadece bir kısmıdır.

I-Ebû Bekir el-Haddâd (800/1398)

A. Hayatı

İsmi kaynaklarda tam olarak "Radiyyüddîn Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî" olarak zikredilen Ebû Bekir el-Haddâd, Yemen'de Zebîd'in bir köyü olan Abbâdiye'de doğmuştur. Kaynaklarda doğum tarihine dair herhangi bir kayda rastlanmadığı gibi hayatına dair yeterince bilgi de mevcut değildir. "Haddâdî" nisbesiyle tanınmış, Yemen'e nisbetle

1 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Mek-tebetü'l-Müsenna, [t.y.], V, 61.

2 Cengiz Tomar, "Resûlîler", *DİA*, Ankara 2008, XXXV, 2; Neşet Çağatay, "Resûlîler", *İA*, IX, 695.

“Yemânî”, Zebid’e nisbetle “Zebîdî”, köyüne nisbetle “Abbâdî” diye anılmış ve 800/1398’te Yemen’de vefat etmiştir.³

B. İlmî Şahsiyeti

1. Hocaları

Ebû Bekir el-Haddâd babasından, ayrıca Ali b. Nûh, Ali b. Ömer el-Alevî ve Ebû Bekir b. Ali el-Hâmilî’den tefsir, hadis, fıkıh, kelam, nahiv ve lügat dersleri almış ve Zebîd’de birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁴ Ancak kaynaklarda öğrencilerinin ismine rastlanmamaktadır.

2. Eserleri

Tefsir, fıkıh ve tarih gibi ilimlere vâkıf olduğu ve Yemenli âlimler içerisinde Hanefî fıkıhuna dair en çok eser veren kişi olduğu nakledilen Haddâd’ın⁵ kaynaklarda adı geçen ve bir kısmı günümüze kadar gelen eserlerinden bazıları şunlardır:

1. *es-Sirâcü’l-vehhâc*. Kudûrî’nin *el-Muhtasar*’ına yaptığı sekiz ciltlik bir şerhtir. Ahmed b. Muhammed b. İkbâl, eserdeki tekrarları çıkararak meydana getirdiği kitaba “*el-Bahrü’z-zâhir*” adını vermiştir.⁶

2. *el-Cevheretü’n-neyyira*.⁷ “*es-Sirâcü’l-vehhâc*” in muhtasarı olup iki cilt halinde yayımlanmıştır.⁸

3. *Sirâcü’z-zalâm ve bedrü’t-tamâm*.⁹ Müellifin hocalarından Hâmilî’nin fıkıha dair “*Dürrü’l-mühtedî ve zuhrü’l-muktedî*” adlı manzumesinin şerhidir.¹⁰

4. *en-Nûrü’l-müstenîr*. Necmeddin en-Neseî’nin “*Manzûmetü’n-Nesefiyye*” sinin şerhidir.¹¹

3 Hayreddin ez-Ziriklî (1396/1976), *el-A’lâm : kâmusu terâcimi li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ*, Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melayin, 1992, II, 67; Kehhâle, *Mu’cem*, III, 67, Muhammed İbrâhim Yahyâ, *el-Medhal ilâ tefsiri’l-Kur’ânî’l-Kerim: el-Haddâd nemûzecen*, Beyrut: Dârü’l-Medari’l-İslâmî, 2002, s. 347; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Mesâdirü’l-fikri’l-İslâmî fi’l-Yemen*, Beyrut: Matbaatü’l-Asriyye, 1988, s. 214; Ahmet Özel, *Haneî Fıkıh Alimleri*, Ankara: TDV, 1990, s. 89; Ebû Bekir Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, *DÎA*, XIV, 553.

4 ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 67; Kehhâle, *Mu’cem*, III, 67; Yahyâ, *el-Medhal*, s. 347-348; Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, *DÎA*, XIV, 553; Özel, *Haneî Fıkıh Alimleri*, s. 89.

5 ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 67; el-Habeşî, *Mesâdir*, s. 214; Yahyâ, *el-Medhal*, s. 348; Özel, *Haneî Fıkıh Alimleri*, s. 89; Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, XIV, 553.

6 Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa el-Bağdâdî (1338/1920), *Hediyetü’l-ârifin esmâi’l-müellifin ve âsârü’l-musannifin*, İstanbul: MEB, 1955, I, 236; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 67; el-Habeşî, *Mesâdir*, s. 214; Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, XIV, 553.

7 el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, a.y.; ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, a.y.; Yahyâ, *el-Medhal*, s. 348.

8 İstanbul 1301, 1306, 1314, 1323; Kahire 1322; Delhi 1327; Lahor 1328.

9 Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 195, Lâleli, nr. 1051.

10 el-Habeşî, *Mesâdir*, a.y.; Yahyâ, *el-Medhal*, s. 349.

11 el-Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, a.y.; el-Habeşî, *Mesâdir*, s. 214; Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, a.y.; Yahyâ, *el-Medhal*, s. 349.

5. *Şerhu Kaydî'l-evâbid fi'l-luğa*. İsmail b. İbrahim er-Raba'nin kasidesinin şerhidir.¹²

6. *er-Rahîku'l-mahtûm*. Fıkha dair “*Kaydü'l-evâbid*” adlı eserin şerhidir.¹³

7. *Keşfü't-tenzîl fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vîl*.¹⁴ : Haddâd'ın bu çalışmada ayrıntılarıyla konu edilecek olan Kur'an tefsiridir.

3. Mezhebi

a. İtikatta Mezhebi

Ebû Bekir el-Haddâd müfessir ve fakîh olarak tanınmakla birlikte tefsirinde birçok ayetin izahında kelâmî konulara da temas etmiş ve itikâdî konuları Ehl-i Sünnet çerçevesinde yorumlamaya çalışmıştır. Tefsiri incelendiğinde, Haddâd'ın itikatta Mâtürîdiye mezhebini benimsediği anlaşılmaktadır. Örneğin “...hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin bulunmadığı bir gün gelmeden önce...” (el-Bakara 2/254) ayetinin tefsirinde “bu ayetin müminler dışındakiler hakkında olduğunu, müminlerin birbirlerine şefaet edebileceği gibi resullerin ve nebilerin de müminlere şefaetçi olacağını” söylemektedir.¹⁵ Haddâd Bakara sûresinin 115. ayetinde geçen “Allah'ın yüzü” ifadesinin de, “*Size sırf Allah rızası için yemek yediyoruz.*” (el-İnsân 76/9) ayetindeki gibi “Allah'ın rızası” anlamında olduğunu söylemektedir.¹⁶

Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasındaki farklardan birisi irtidât eden müminin tekrar İslâm'a dönmesi halinde irtidât ile boşa giden amellerinin geri gelip gelmeyeceği meselesindedir. Mâtürîdîlere göre irtidât eden mümin sonradan tekrar İslâm'a dönse, irtidâtle boşa giden amelleri geri gelmez. Eş'arîlere göre ise geri gelir.¹⁷ Haddâd “*Sizden de her kim, dininden döner ve kâfir olarak can verirse artık onların bütün amelleri, dünyada ve ahirette boşa gitmiştir...*” (el-Bakara 2/217) ayetinin tefsirinde şunları söylemektedir:

“Eğer, ‘*Size göre irtidâtın kendisi, İslâm'ın huccetinden eda ettiği haccı iptal edecek kadar ameli boşa çıkarıyorsa, Allah Teâlâ'nın ‘kâfir olarak can verirse’ kavlinin ne faydası vardır?*’ denirse ona şöyle denir: ‘Allah Teâlâ ancak geçmişte amellerinin boşa gitmesine yönelik bir işi değil, bu ayette anlattığı ahiret

12 el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, a.y.; Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, a.y.

13 el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, a.y.; el-Habeşî, *Mesâdir*, a.y.; Yahyâ, *el-Medhal*, s. 349; Sifil, “Haddâd, Ebû Bekir”, a.y.

14 el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 236.

15 Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî (800/1398), *Tefsîrü'l-Haddâd : Keşfü't-tenzîl fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vîl* (tahk. Muhammed İbrâhim Yahyâ), Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2003, I, 402.

16 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 162.

17 Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Taftazânî (792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi : Şerhü'l-Akâid* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 43.

işini zikretmiştir. Çünkü mürtedin durumundan İslâm'a, tevbe ve salih amele döndüğünde ve bu hal üzere öldüğünde ahirette cezalandırılmayacağı malumdur. Sonra Allah Teâlâ bu ayette dünya ve ahiretle ilgili olanlarda, sevabı ebedi azaba dönecek kadar amelin boşa gitmesini bir arada zikrettiğinde, küfr üzere ölmesini de aynı şekilde şart koşmuştur."¹⁸

Haddâd'ın söz konusu ayeti yukarıdaki şekilde tefsir etmesinden, itikatta Mâtürîdî mezhebini benimsediği anlaşılmaktadır.

b. Amelde Mezhebi

Ebû Bekir el-Haddâd'ın Hanefî fıkhnın bir temsilcisi olduğu kaynaklarda bildirilmesine¹⁹ ilaveten, "*Keşfü't-tenzîl*"deki ahkâm ayetlerinin tefsiri incelendiğinde, onun bir Hanefî fakîhi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Örneğin İslâm fıkhnındaki ihtilafli meselelerden biri yolcuların namazlarının kısaltılması konusudur. İmâm Ebû Hanîfe'ye göre yolculukta namazı kısaltmak ruhsat değil, azîmettir; kısaltma dışında bir uygulama yapmak caiz olmaz.²⁰ Haddâd'ın Nisâ sûresinin 101. ayetinin²¹ tefsirinde, seferde namazları kısaltmanın bir ruhsat değil azîmet olduğunu, çünkü ayetteki kısaltma emrinin vücut ifade ettiğini ifade etmesi,²² kendisinin Hanefî mezhebine mensubiyetinin göstergelerinden biridir. Haddâd'ın tefsiri incelendiğinde ahkâm ayetlerini büyük ölçüde Hanefî mezhebi görüşleri doğrultusunda yorumladığı, dolayısıyla Hanefî fıkhnı geniş ölçüde naklettiği anlaşılmaktadır.

II-Ebû Bekir el-Haddâd'ın Tefsiri

Haddâd'ın *Keşfü't-tenzîl fi tahkîki'l-mebâhis ve't-te'vîl* isimli eseri orta hacimli, rivayet ağırlıklı bir Kur'ân tefsiridir. Şevkânî, bu eserin kendi çağında "*Tefsîrü'l-Haddâd*" diye meşhur olduğunu ifade etmektedir.²³ Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshaları bulunan eser,²⁴ Muhammed İbrâhim Yahyâ tarafından tahkîk edilerek 2003 yılında yedi cilt olarak basılmıştır.²⁵ Muhakkik daha öncesinde Haddâd'ın tefsiri ve tefsir yöntemine dair "*el-Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm : el-Haddâd nemûzecen*" isimli eserini de

18 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 317

19 ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 67; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 67, Yahyâ, *el-Medhal*, s. 347; el-Habeşî, *Mesâdir*, s. 214; Özel, *Hanefî Fıkhn Alimleri*, s. 89; Sifil, "Haddâd, Ebû Bekir", 553.

20 Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr fi'l-akîde ve's-şerîa ve'l-minhâc*, Beyrut- Dimaşk: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Dârü'l-Fikr, 1991/1411, V, 238.

21 "*Yeryüzünde sefere çıktığımızda kâfirlerin size bir kötülük yapacağından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir vebal yoktur.*"

22 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 311.

23 ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 67.

24 bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2007, s. 345-346.

25 Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2003.

yayımlamıştır.²⁶ Haddâd'ın tefsir yöntemi ve “*Keşfü't-tenzîl fî tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vîl*” isimli tefsiri akademik çalışmalara konu olmuş ve 2005 yılında Prof. Dr. İshak Yazıcı danışmanlığında Yavuz Koçak tarafından “*Ebü Bekir el-Haddâd'ın Tefsirinde Uyguladığı Yöntem*” isimli bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.²⁷

A. Kaynakları

1. Tefsir Kaynakları

Haddâd'ın tefsirini oluştururken kullandığı en önemli kaynaklarından biri, tâbiin neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr'in (104/722) tefsiridir.²⁸ İbn Abbâs'ın ölümünden sonra Mekke tefsir ekolünün önemli bir öncüsü olarak onun yerine tefsir derslerini üstlenen Mücâhid, Abdullah b. Abbâs'tan öğrendiği tefsiri yazıya geçirmiş; kendi öğrencileri için de aynı metodu uygulamış ve yaptığı tefsiri onlara imlâ ettirmiştir. Bugün elde bulunan ve Mücâhid'e nisbet edilen tefsirinin, öğrencileri tarafından derlendiği kabul edilmektedir.²⁹ Mücâhid'in tefsirinin Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye nr. 2075'de bulunan yazma nüshası, iki defa yayımlanmıştır. İlk neşirde Abdurrahman Sûretî mevcut yazmayı tahkik etmiş, ayrıca Taberî'nin tefsirinde ve diğer tefsirlerde bulunan bilgilerden Mücâhid'e nisbet edilenleri almış, nüshada tefsiri yer almayan bazı sûrelerin açıklamasını da bu şekilde oluşturmuştur.³⁰ İkinci neşir M. Abdüsselâm Ebü'n-Nîl'e ait olup doktora tezi olarak hazırlanmıştır.³¹ İsmail Cerrahoğlu, bu neşirlerde kullanılan yazmadaki tefsir rivayetlerinin Mücâhid'e nisbetini zayıf görmekte, aynı durumun ilk nâşir tarafından yapılan eklemeler için de söz konusu olduğunu belirtmektedir.³²

Haddâd ilk tefsir müdevvini olduğu da söylenen³³ Mücâhid'in tefsirine çok sık olarak başvurmuştur.³⁴ Örneğin “*Bir de sabır ve namazla yardım iste-*

26 Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2002.

27 OMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2005.

28 Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, (946/1540), *Tabakâtü'l-müfessirîn* (tahk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetu Vehbe, 1972/1392, II, 307.

29 Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *DİA*, XXXI, 442.

30 *Tefsîru Mücâhid* (nşr. Abdurrahman Tâhir b. Muhammed es-Sûretî), Devha 1976, I-II, Beyrut [ty.].

31 *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr*, Nasr 1410/1989.

32 Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, XXXI, 443; İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnâd Edilen Tefsir”, *AÜİFD*, XXIII/1978, s. 31-50.

33 Corci Zeydan (1332/1914), *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1983, I, 214; M. Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Ankara: Kitâbiyât, 2005, s. 13.

34 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 115, 116, 118, 119, 125, 127, 129, 146, 150,

yin..." (el-Bakara 2/45) ayetinin tefsirinde Mücâhid'in, bu ayetteki sabırdan kastın oruç olduğunu söylediğini nakletmektedir.³⁵

Meşhur müfessir Ebu'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî'nin (105/723) tefsiri de Haddâd'ın kaynaklarından biridir. Taberî, İbn Ebî Hâtim ve Salebî gibi müfessirler tarafından rivayet edilen bir tefsiri olduğu bilinen³⁶ Dahhâk'ın tefsir rivayetleri, Muhammed Şükri Ahmed ez-Zâviye tarafından toplanıp "*Tefsîru'd-Dahhâk*" ismiyle basılmıştır.³⁷ Haddâd pek çok ayetin tefsirinde Dahhâk'ın tefsirinden alıntı yapmaktadır.³⁸ Örneğin "*Ey iman edenler! Belli bir vade ile karşılıklı borç alış verişinde bulunduğunuz vakit onu yazın.*" (el-Bakara 2/282) ayetini tefsirinde, Dahhâk'ın yazma işi önceden vacipken sonradan neshedildiğini söylediğini nakletmektedir.³⁹

Haddâd'ın diğer bir tefsir kaynağı da Basralı meşhur tabîî, âlim ve zâhid Hasan-ı Basrî'nin (110/728) tefsiridir.⁴⁰ Kaynaklarda Kur'ân'ın tamamını tefsir ettiği⁴¹ bir tefsirinin bulunduğu bildirilen⁴² Hasan-ı Basrî'nin, günümüz araştırmacılarına göre müstakil bir tefsirinin bulunduğu düşünülebilir-se de bu, kendisinin telif ettiği bir eser olmayıp tefsirle ilgili görüşlerinin talebeleri veya onların talebeleri tarafından "*Tefsîrül-Hasan el-Basrî*" adı altında bir araya getirilmiş şekli olabilir.⁴³

Camide verdiği derslerde Kur'ân'ı tefsir eden ve talebelerinin Kur'ân'la ilgili sorularını yanıtlayan Hasan-ı Basrî'nin⁴⁴ tefsirle ilgili açıklamalarının kendinden sonraki müfessirler üzerinde etkisi büyük olmuş ve onun tefsir görüşleri başta Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Sehl et-Tüsterî, İbn Ebî Hatim,

35 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 75.

36 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (tahk. Şuayb el-Arnaut-Me'mûn Sagarci), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, IV, 598; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 1986/1406, I, 237.

37 Dahhâk b. Müzâhim (105/723), *Tefsîrül'd-Dahhâk* (cem'a, dirase ve tahkik Muhammed Şükri Ahmed ez-Zaviye), Kahire: Dârü's-Selam, 1999/1419.

38 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 35, 49, 63, 89, 91, 97, 108, 112, 128, 144...

39 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 446.

40 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, I, 147; ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 564-565; Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân (681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman* [mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-ayân (tahk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1978/1398, II, 69; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985/1405, I, 126.

41 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 580-582.

42 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, I, 147; Fuat Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî : ulümü'l-Kur'ân ve'l-hadis* (nakalehu ile'l-Arabiyye Mahmûd Fevzi Hicazi; racea Arefe Mustafa, Saïd Abdurrahim), Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983, I/1, 72; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 265.

43 Abdülhamit Birışık, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, 301.

44 ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 580.

Mâtürîdî, Sa'lebî, Zemaşerî, Tabersî, İbn Atyye el-Endelüsî, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, Süyûtî gibi müfessirlerin tefsirlerinde olmak üzere pek çok eserde yer almıştır.⁴⁵ Hasan-ı Basrî'nin tefsire dair görüşlerini toplamayı amaçlayan Muhammed Abdürrahîm, çok sayıda tefsir kaynağını inceleyerek onun Kur'ân âyetleriyle ilgili yorumlarını derlemiştir ve *Tefsîrü'l-Hasen el-Basrî* adıyla yayımlamıştır⁴⁶ ve mushaf tertibine göre bütün sûrelerin tefsirini ihtiva eden bu eserde Hasan-ı Basrî'nin tefsirdeki yerini tartışmıştır.⁴⁷

Haddâd pek çok ayetin tefsirinde Hasan-ı Basrî'nin görüşlerini zikretmiştir.⁴⁸ Örneğin "...Namazında sesini pek yükseltme, çok da gizli okuma, orta yolu seç." (el-İsrâ 17/110) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

"Hasen (ra) şöyle demiştir: *Bunun manası şudur: Namazın tamamında kıraatini pek yükseltme ve namazın tamamında kıraatini gizli de okuma. Ama namazların bir kısmında kıraatini yükselt, bir kısmında da kıraatini gizle.*"⁴⁹

Haddâd'ın tefsirinde kendisine çok sık müracaat ettiği kaynaklarından biri de kuvvetli hafızası, ensâb ve eyyâm-ı Arab'a dair bilgileri, Arap diline ve şiirine muttali olması ile meşhur⁵⁰ Katâde b. Diâme'nin (117/735) tefsiridir. Katâde'nin tefsir görüşleri, hadis ve tefsir kaynaklarında geniş bir şekilde yer almıştır. Özellikle tefsirle ilgili rivayetlerinin pek çoğu Taberî'nin "*Câmiu'l-beyân*"ında mevcuttur.⁵¹ Kaynaklarda adı geçen "*Tefsîru'l-Kur'ân*"ının⁵² günümüze ulaşmış ulaşmadığı ise bilinmemektedir.⁵³

Haddâd pek çok ayetin tefsirinde Katâde'den nakilde bulunmaktadır.⁵⁴ Örneğin "*Şeytan, içki ve kumarla sizin aranızda düşmanlık ve kin sokmak ve sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister...*" (el-Mâide 5/91) ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

"Katâde şöyle demiştir: 'Bir adam malı ve ailesi üzerine başkalarıyla kumar oynardı. Kaybeder; üzgün ve soyulmuş olarak ortada kalırdı. Bu durum

45 bk. Etem Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı : -Öğretim ve Tefsir Yöntemi-*, İstanbul: An Sanat Yayınevi, 2005, s. 178-195.

46 Hasen-i Basrî, Ebû Saîd Hasan b. Yesar (110/728), *Tefsîrü'l-Hasen el-Basrî* (der. Muhammed Abdürrahim), Kahire: Dârü'l-Hadis, 1992.

47 Birşık, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI, 361.

48 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 33, 36, 51, 63, 72, 83, 93,95, 97, 108, 110, 111,118, 124, 124, 127....

49 el-Haddâd, *Tefsîr*, IV, 228.

50 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 43-44; ez-Zehebî, *Siyer*, V, 270; Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, [t.y.], II, 158; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 127.

51 Abdülhamit Birşık, "Katâde b. Diâme", *DİA*, XXV, 22-23.

52 el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 834; Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 127.

53 Birşık, "Katâde b. Diâme", *DİA*, XXV, 23.

54 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 33, 49, 53, 63, 72, 78, 86, 91, 99, 104, 111,...

ona, herhangi bir bedel ve iyilik olmaksızın malının elinden gitmesi sebebiyle düşmanlık ve kin kazandırır.”⁵⁵

Haddâd’ın tefsir kaynaklarından biri “Kelbî” ismiyle meşhur olan müfessir Ebü’n-Nadr Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî’nin (146/763)⁵⁶ tefsiridir. Kelbî’nin *Tefsîru’l-Kur’ân’ı* Keşfü’z-zünûn’da “*Tefsîru’l-Kelbî*” adıyla kaydedilmekte olup⁵⁷ eserin pek çok yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.⁵⁸ Haddâd, eserinde pek çok ayetin tefsirinde Kelbî’den rivayette bulunmaktadır.⁵⁹ Örneğin Âl-i İmrân sûresinin 96. ayetini tefsirinde şöyle demektedir:

“Kelbî şöyle demiştir: “Âdem (as) cennetten çıkarıldığı zaman Kâbe’yi bina etti ve onu tavaf etti. Nuh tufanı zamanında Allah (azze ve celle) onu İbrahim (as)’ın yaptığı Kâbe’nin yerinin karşısında, altıncı kat semaya kaldırdı. O da kendisine “dirâh” denilen beyt-i mamurdur. Oraya her gün daha önce hiç girmemiş yetmiş bin melek girer.”⁶⁰

Kur’ân’ın başından sonuna kadar tefsirini içeren eserlerden günümüze ulaşan en eskisi olan⁶¹ Mukâtil b. Süleymân’ın (150/767)⁶² tefsiri de Haddâd’ın tefsir kaynaklarından biridir. Mukâtil’in tefsiri günümüze kadar gelmiş ve Abdullah Mahmud Şehhâte tarafından da “*Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*” adıyla neşredilmiştir. Haddâd pek çok ayetin tefsirinde Mukâtil’e referansta bulunmaktadır.⁶³ Örneğin, “Eğer siz, yasaklandığımız büyük günahlardan sakınırsanız, diğer kusurlarınızı örter, sizi güzel bir makama koyarız.” (en-Nisâ 4/31) ayetini tefsirinde Mukâtil’e göre büyük günahların, Allah Teâlâ’nın bu sûrenin başından bu ayetin sonuna kadar yasakladığı şeyler olduğunu nakletmektedir.⁶⁴

Sûfî müfessir Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî’nin (283/896)⁶⁵ tefsiri de Haddâd’ın tefsir kaynaklarından biridir. Tüsterî’nin işarî tefsirlere kaynak teşkil eden ve çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan “*Tefsîru’l-Kur’ân’ı’l-Azîm*” isimli eseri “*Tefsîru’t-Tüsterî*” ismiyle neşredilmiş-

55 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 470.

56 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 144; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 309-311.

57 Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullâh (1067/1657), *Keşfü’z-zünûn an esâmîl-kütüb ve’l-fünûn* (tash. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1941, I, 457.

58 Sezgin, *Târihi’l-türâsi’l-Arabî*, 81-82.

59 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 35,42,96,99,113, 115, 116,117, 121, 129, 143, 145,1 162.

60 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 99.

61 Koç, *Tefsîrde Bir Kaynak İncelemesi*, s. 95.

62 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 330; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 255-257; ez-Zehebî, *Siyer*, VII, 202; Nüveyhiz, *Mu’cem*, II, 282.

63 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 74, 91,99, 115, 121, 123, 136, 158, 160, 163....

64 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 244.

65 Kehhâle, *Mu’cem*, IV, 284; Mustafa Öztürk, “Sehl et-Tüsterî”, *DİA*, XXXVI, 321-323.

tir.⁶⁶ Haddâd pek çok ayetin tefsirinde Tüsterî'ye atıfta bulunmaktadır.⁶⁷ Örneğin “*Ey Rabbimiz! Bize dünyada bir güzellik ve ahirette de bir güzellik ver...*” (el-Bakara 2/201) ayetinin tefsirinde Sehl b. Abdullah'ın bu ayetin “*Ey Rabbimiz! Bize dünyada sünneti, ahirette cenneti ver*” anlamında olduğunu söylediğini nakletmektedir.⁶⁸

Meşhur müfessir Taberî'nin (310/923) tefsiri⁶⁹ de Haddâd'ın kaynaklarından bir diğeridir. Haddâd ilk olarak Bakara sûresinin 19. ayetinin başındaki “*ج*” lafzının “*ج*” manasında olduğunu söyleyerek, Taberî'nin bu konuda “*Leyla zannetti ben kötü iş yapıyorum/ Kendimedir nefsimin takvası ve kötülüğü*” anlamındaki şiiri örnek verdiğini nakletmektedir.⁷⁰ İkinci olarak da, Bakara sûresinin 271. ayetinde geçen “*Sadakaları açıkça verirseniz, ne iyi olur*” kavlinin, farz olan zekat olduğu, “*yok eğer onları gizler de fakirlere öyle verirseniz...*” kavlinin de nafile olan sadakalar olduğuna dair Taberî'nin görüşünü nakletmektedir.⁷¹

Haddâd'ın tefsir kaynaklarından biri de velilik konusundaki görüşleriyle meşhur, “*Hakîm et-Tirmizî*” ismiyle tanınan sûfi Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Hasen et-Tirmizî'nin⁷² (320/932) tefsiridir. Kaynaklarda Hakîm et-Tirmizî'nin bir tefsir yazmaya başladığı ama tamamlamaya ömrünün vefa etmediği, bununla birlikte yazılmış olan kısmın ilim ehli arasında yayıldığı bildirilmektedir.⁷³ Haddâd, “*Doğrusu güldüren de ağlatan da O'dur...*” (en-Necm 53/43) ayetini “*Muhammed b. Ali et-Tirmizî bu ayetin 'Gülmeyi gerektiren nimetleri veren de, ağlamayı gerektiren sıkıntıları veren de O'dur. Allah mümini dünyada ağlatırken, ahirette güldürecek. Kâfiri de ahirette ağlatacakken, dünyada güldürür.' anlamında olduğunu söylemektedir.*” diyerek Hâkim et-Tirmizî'ye atıfta bulunmaktadır.⁷⁴ Haddâd, Rahmân sûresinin tefsirinde de Hakîm et-Tirmizî'nin bir görüşünü nakletmektedir.⁷⁵

66 Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah Sehl et-Tüsterî (283/896), *Tefsîrû't-Tüsterî* (allake aleyh ve vadaa havaşiye Muhammed Basil Uyun es-Sud), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002/1423.

67 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 291,383, 427; II, 139, 167; V, 226, 420, VI, 359.

68 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 291.

69 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 107.

70 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 50.

71 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 430.

72 ez-Zehabî, *Siyer*, XIII, 440-442; Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, (412/1021), *Tabakâtü's-süfiyye* (tahk. Nureddin Şüreybe), Haleb: Dârü'l-Kitâbi'n-Nefis, 1986, s. 120; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 156.

73 Hucvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982, s. 244.

74 el-Haddâd, *Tefsîr*, VI, 360.

75 el-Haddâd, *Tefsîr*, VI, 385.

Hanefî fıkıhçısı Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (321/933)⁷⁶ "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ı Haddâd'ın bir diğer kaynağıdır. Sahasının ilk örneklerinden olan ve Sadettin Ünal tarafından hazırlanıp "*Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*" ismiyle neşredilen⁷⁷ eser, yakın tarihte tespit edilen ve tamamı dört cilt olduğu tahmin edilen tek nüshasının ilk iki cildini teşkil etmektedir. Haddâd, "*Gerçekten Allah ve melekleri Peygambere salât ederler. Ey iman edenler! Siz de ona teslimiyetle salât ve selâm edin.*" (el-Ahzâb 33/56) ayetinin tefsirinde Hz. Peygamber'e (sav) salâvat getirmenin vücûbunun keyfiyeti konusunda Tahâvî'nin görüşüne müracaat etmiştir. Haddâd'ın naklettiğine göre Tahâvî, Hz. Cebaril'in Hz. Peygamber'e "Yanında sen anıldığında sana salâvat getirmeyen kimseye Allah mağfiret etmez." buyurduğuna dair rivayetle istidlal ederek "Hz. Peygamber'e salâvat getirmek, onu andığında veya yanında Hz. Peygamber anıldığında vacip olur." demektedir.⁷⁸ Haddâd Nisâ sûresinin 6. ayetinin tefsirinde de Tahâvî'nin görüşüne yer vermektedir.⁷⁹

Hanefî fıkıhçısı, mutasavvıf, müfessir ve mütekellim Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkindî'nin⁸⁰ (373/983) tefsiri de Haddâd'ın tefsir kaynakları arasında yerini almıştır. Hanefî fıkıh sistematizini geliştirerek Ebû Hanîfe ve talebelerinin görüşlerinin aktarılmasında önemli rol oynayan, böylece Hanefî mezhebinin gelişmesine büyük katkı sağlayan Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî,) "*Bahru'l-ulûm*" ismiyle basılmıştır. Haddâd "*Kendileri oturup kaldıkları halde kardeşleri için: "Eğer bize uysalardı öldürülmezlerdi" dediler...*". (Âl-i İmrân 3/168) ayetini tefsir ederken Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin görüşünü, "Fakîh Ebu'l-Leys, 'Bazı müfessirlerden, bu ayet indiği zaman bir günde yetmiş münafığın öldüğünü söylediklerini duyudum.' demiştir."⁸¹ şeklinde nakletmektedir.

Haddâd'ın tefsir kaynaklarından biri de Muhammed b. el-Fazl el-Belhî'nin tefsiridir. Kaynaklarda Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl b. Muhammed b. Ca'fer b. Salih el-Belhî'nin (416/1025) "*et-Tefsîru'l-kebîr*" isimli eseri olduğu,⁸² ayrıca Ehl-i Sünnet inancına dair "*İtikâd*" isimli eseri bulun-

76 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, I, 73; ez-Zehebî, *Siyer*, XV, 28.

77 Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selamet et-Tahâvî, (321/933), *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (haz. Sadettin Ünal), İstanbul: TDV (İSAM), I, 1995/1416, II, 1998/1418.

78 el-Haddâd, *Tefsîr*, V, 370.

79 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 209.

80 ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 345; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 27; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 219.

81 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 173.

82 Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, (562/1167), *el-Ensâb* (tahk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemânî), Beyrut, 1980/1400, VI, 172; ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 222; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî,

duğu ve bunu (Gazneli Sultan) Mahmûd b. Sebüktegin için tasnif ettiği ifade edilmektedir.⁸³ Haddâd Âl-i İmrân sûresinin 7. ayetini tefsirinde “Muhammed b. el-Fazl ‘Muhkem, İhlas sûresidir. Çünkü bu sûrede tevhidden başka hiçbir şey yoktur.’ demiştir.” diyerek kendisine atıfta bulunmaktadır.⁸⁴ Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir: *Tefsîru'l-Haddâd*'ın tahkikli baskısında muhakkik tarafından düşülen dipnotta adı geçen “Muhammed b. Fazl”ın, Ahmed b. Hadraveyh'in müridi, Horasanlı sûfî Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Fazl b. el-Abbâs el-Belhî (319/931) olduğu belirtilmiştir.⁸⁵ Ancak kanaatimize göre muhakkikin bu tespiti doğru değildir. Çünkü h. V. asırda yaşayan Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî (487/1094'den sonra) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*'inde “Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl”ın tefsirini kaynak olarak göstermiş ve bu tefsiri hocası Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâgîdî'den (436 [1044-45]'dan sonra) icazetle aldığını, onun da bunu Muhammed b. Fazl'dan aldığını ifade etmiştir.⁸⁶ Kâgîdî ve Muhammed b. Fazl'ın vefat tarihleri ve Haddâd'ın Gaznevî tefsirini ana kaynak olarak kullandığı göz önüne alındığında Haddâd'ın referans gösterdiği müfessirin, “Ebû Bekir” künyeli, Gazneli Sultan Mahmûd için eser telif eden ve h. 416'da vefat etmiş olan “Muhammed b. Fazl el-Belhî” olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

Meşhur müfessir, mukrî, vâiz, edîb Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî'nin (427/1035)⁸⁷ *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsîri'l-Kur'ân* isimli tefsiri de Haddâd'ın başlıca kaynağı olmuştur. Haddâd tefsirinde yedi defa “كذا في تفسير” ifadesiyle Sa'lebî'nin tefsirine atıfta bulunmaktadır.⁸⁸ Örneğin Bakara sûresinin 30. ayetinin tefsirinde Muâviye'nin minbere oturduğu zaman “Ey insanlar! Hilafet mal toplamak veya onu dağıtmak değildir. Ancak hilafet hak ile amel etmek ve adaletle hükmetmektir.” dediğini Sa'lebî'nin tefsirinden nakletmektedir.⁸⁹

(911/1505), *Tabakâtü'l-müfessirîn* (tahk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976, s. 112-113; Nüveyhiz, *Mu'cem*, II, 603; Kehhâle, *Mu'cem*, XI, 130.

83 Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî (775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (tahk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize 1993/1413, III, 307; ed-Dâvûdî, *Tabakât*, II, 223.

84 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 10.

85 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 10.

86 Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Hanefî el-Gaznevî (487/1094'den sonra), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, y.y. 487/1094, Süleymaniye ktp, Mihrişah, nr. 26, v. 648a.

87 İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 79-80; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 212; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 60.

88 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 61, II, 21, 64, 101, 405, IV, 6, 48.

89 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 61.

Müfessir, edip ve dil bilgini Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed Vâhidî Nîsâbûrî'nin (468/1076)⁹⁰ "*el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*" isimli eseri de Haddâd'ın kaynaklarından biridir. Haddâd A'râf sûresinin 20. ayetindeki "...Rabbiniz, başka bir sebepten dolayı değil, sırf ikiniz de birer melek... olursunuz diye sizi şu ağaçtan men etti..." kavlini, Vâhidî'nin *Vasît*'te "melekler ölmediği gibi kıyamet gününe kadar ölmezsiniz diye" şeklinde tefsir ettiğini nakletmektedir.⁹¹ Haddâd, Yûsuf sûresinin tefsirinde de Vâhidî'nin *Vasît*'ine atıfta bulunmaktadır.⁹²

EBÛ Bekir el-Haddâd'ın tefsirinde, Hanefî fakîhi ve müfessir Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin 487/1094'de telif ettiği "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*" isimli eserini başlıca kaynak olarak kullandığı görülmektedir.⁹³ Haddâd'ın matbû tefsirinde yapılan incelemelerde, altı defa⁹⁴ "*كذا في تفسير عبد الصمد*" ve "*كذا قال في تفسير عبد الصمد*" gibi ifadelerle Abdüssamed el-Gaznevî'ye atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Haddâd'ın tefsiri, Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsirinin âdeti bir kopyası görünümündedir.⁹⁵ Gaznevî ve Haddâd tefsirleri karşılaştırıldığında Haddâd'ın, Gaznevî'nin tefsirini eserinde ana kaynak olarak kullandığı ortaya çıkmaktadır. Örneğin Haddâd, Hz. Yakûb'un Yûsuf sûresinde geçen "...Allah tarafından sizin bilmediğiniz şeyleri de biliyorum." (Yûsuf 12/86) sözünün, "Yûsuf'un rüyasının doğru olduğunu ve ona secde edeceğimizi biliyorum." anlamında olduğunu söyledikten sonra, bunun "Yusuf'un ölmeyip sağ olduğunu biliyorum." anlamında olduğuna dair bir başka görüşü nakletmektedir. Haddâd bu ikinci görüşün, Hz. Yakûb'un ölüm meleşine "Oğlum Yûsuf'un canını aldın mı?" diye sorduğuna ve onun da "Hayır, onu ergeç göreceksin." diye cevap verdiğine dair bir rivayete dayandığını söyleyip, "Bu, Abdüssamed tefsirinde de böyledir." diye ilave etmektedir.⁹⁶ Gaznevî'nin ifadeleri de kelimesi kelimesine Haddâd'ın tefsiriyle aynıdır.⁹⁷

90 es-Suyûtî, *Tabakât*, s. 78; Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (tahk. Süleymân b. Salâh Kazzi), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997/1417, s. 334; s. 127.

91 el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 130.

92 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 48

93 el-Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 430; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zûnûn*, I, 462; el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 574; a.m.f., *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli a'lâ keşfi'z-zûnûn an esâmi'l-kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yalıtıkaya), Ankara: MEB, 1945, (1 c.'de 2 c.) I, 309; Muhammed Abid el-Fâsî, *Fihrisu mahtûtâtî hizâneti'l-karaviyyîn*, Dârü'l-Beyza: Dârü'l-Kitâb, 1979, I, 89; Nüveyhiz, *Mu'cem*, I, 285.

94 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 364; II, 371-372; IV, 12, 45, 49; V, 370.

95 Ayrıntılı karşılaştırma için bk. Ferihan Özmen, *Abdüssamed el-Gaznevî ve "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"i* (doktora tezi), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010, s. 159-171.

96 el-Haddâd, *Tefsîr*, IV, 49.

97 bk. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, v. 329b. Haddâd ve Gaznevî tefsirleri ciddi bir şekilde mukayese edildiğinde, Haddâd'ın tefsirinin, Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsirine çok ben-

Haddâd'ın eserinde Kurtubî'nin adına da rastlanmaktadır. Ancak bunun, muhakkikin okuma hatasından kaynaklandığı düşünülebilir. Örneğin Haddâd'ın Ahkâf sûresinin 35. ayetinin tefsirinde Kurtubî'den naklettiği bir cümle⁹⁸, Kurtubî tefsirinde yer almamakla birlikte Sa'lebî tefsirinde aynı şekilde Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den rivayetle nakledilmektedir.⁹⁹ Doğayısıyla muhakkik burada "Kurazî"yi "Kurtubî" okumuş olmalıdır. Aynı

zediği anlaşılmaktadır. Örneğin Haddâd, Ahzâb sûresinin 56. ayetinin tefsirinde şöyle demektedir:

قَوْلُهُ تَعَالَى: { وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا } ، يجوز أن يكون معناه: واحضَعُوا لأمره خضوعاً، ويجوز أن يكون معناه: الدُّعَاءُ بالسلام، يقول: السَّلَامُ عليك يا رسولَ الله. وعن الحسن قال: " سُبُلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبِيلٌ: يَا رَسُولَ اللهِ عَرَفْنَا السَّلَامَ عَلَيْكَ، فَكَيْفَ الصَّلَاةُ عَلَيْكَ؟ قَالَ: " قُولُوا: اللَّهُمَّ اجْعَلْ صَلَاتِكَ وَتَرَاتِكَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ وَتَرَاتَكْتَ عَلَيَّ إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ " والأفضلُ في هذا الباب أن يصليَ على مُحَمَّدٍ وعلى آلِهِ، فنقول: اللَّهُمَّ صلِّ على مُحَمَّدٍ وعلى آلِ مُحَمَّدٍ، فإنَّ اقتصرَ على أحدهما جاز. واختلفوا في كيفية وجوب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم، فقال بعضهم: تجب في الغمر مرة واحدة بمنزلة الشهداءين، وإلى هذا ذهب **الحرفي** قال: (إذا صَلَّى عَلَيَّ في غُمرِ مَرَّةٍ وَاجِدَةً فَقَدْ أَدَى فُرْضَهُ، إِلَّا أَنَّ الْمُسْتَحَبَّ لِكُلِّ مُسْلِمٍ أَنْ يُكَيِّرَ مِنَ الصَّلَاةِ عَلَيَّ فِي مُثَابَلَةِ حِقِّهِ فِي الدِّينِ عَلَيْنَا، كَمَا يَلْتَزِمُ الْمَرْءُ الدُّعَاءَ لِأَبِيهِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُقْضَى بِذَلِكَ حَقُّهُمَا عَلَيَّ)، وقال بعضهم: يجب عليه في كلِّ مجلسٍ مرةً بمنزلة سجدة الزلاوة. وقال الطحاوي: (تَجِبُ الصَّلَاةُ عَلَيَّ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِّمَا دُكِرَ) واستدلَّ بما رُوِيَ أَنَّ جَبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " مَنْ دُكِرَتْ (el-)عِنْدَهُ فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْنَا فَلَا غُفْرَانَ اللهُ لَهُ " وقال الشافعي: (الصَّلَاةُ عَلَيَّ فُرْضٌ فِي كُلِّ صَلَاةٍ) وهذا قولٌ لم يَلْجَأْ به أَحَدٌ غَيْرُهُ، كَذَا في تفسیر عبد الصمد Haddâd, *Tefsîr*, V, 370.).

Gaznevî ise aynı ayetin tefsirinde şöyle demektedir:

قَوْلُهُ تَعَالَى: { وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا } ، يجوز أن يكون معناه: واحضَعُوا لأمره خضوعاً، ويجوز أن يكون معني التسليم هو الدُّعَاءُ بالسلام، كقولهم: السَّلَامُ عليك يا رسولَ الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ. وعن الحسن انه قال: " سُبُلُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَبِيلٌ: يَا رَسُولَ اللهِ عَرَفْنَا السَّلَامَ عَلَيْكَ، فَكَيْفَ الصَّلَاةُ عَلَيْكَ؟ قَالَ: " قُولُوا: اللَّهُمَّ اجْعَلْ صَلَاتِكَ وَتَرَاتِكَ عَلَيَّ مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ وَتَرَاتَكْتَ عَلَيَّ إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ " والأفضلُ في هذا الباب أن يصليَ على مُحَمَّدٍ وعلى آلِ مُحَمَّدٍ، فإنَّ اقتصرَ على أحدهما جاز. وقد اختلفوا في كيفية وجوب الصلاة على النبي صلى الله عليه وسلم، فقال بعضهم: تجب في الغمر مرةً واحدةً بمنزلة الشهداءين، وإلى هذا ذهب **الكرخي** من اصحابنا قال: (إذا صَلَّى عَلَيَّ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّةً وَاجِدَةً فِي غُمرِ مَرَّةٍ فَقَدْ أَدَى فُرْضَهُ، إِلَّا أَنَّ الْمُسْتَحَبَّ لِكُلِّ مُسْلِمٍ أَنْ يُكَيِّرَ مِنَ الصَّلَاةِ عَلَيَّ فِي مُثَابَلَةِ حِقِّهِ فِي الدِّينِ عَلَيْنَا، كَمَا يَلْتَزِمُ الْمَرْءُ الدُّعَاءَ لِأَبِيهِ الْمُؤْمِنِينَ لِيُقْضَى بِذَلِكَ حَقُّ نِعْمَتِنَا عَلَيَّ). وقيل ان الصلوة: يجب عليه في مجلسٍ واحدةً مرةً واجدةً بمنزلة سجدة الزلاوة. وذكر الطحاوي: (أما تَجِبُ عَلَيَّ كَلِّمَا دُكِرَ او ذَكَرَ بَيْنَ يَدَيْهِ) واستدلَّ بما رُوِيَ أَنَّ جَبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " مَنْ دُكِرَتْ عِنْدَهُ فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيْنَا فَلَا غُفْرَانَ اللهُ لَهُ " وذهب الشافعي: (الصَّلَاةُ عَلَيَّ el-)Gaznevî, *Tefsîr*, Mihrişah, nr. 26, v. 476b)

Yukarıda görüldüğü gibi Gaznevî'den yaptığı alıntılar Haddâd'ın tefsirinin çok önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Buna rağmen Yavuz Koçak tarafından hazırlanan "*Ebü Bekir el-Haddâd'ın Tefsirinde Uyguladığı Yöntem*" isimli tezde, Abdüssamed el-Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*"i gözden kaçırılmış ve Haddâd'ın tefsir kaynakları sıralanmakla birlikte bunların arasında Abdüssamed el-Gaznevî'nin ve tefsirinin adı zikredilmemiştir. Halbuki Haddâd'ın tefsirini tahkik eden M. İbrâhim Yahyâ, bu tezden daha önce yayımlanan "*el-Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm: el-Haddâd nemûzecen*" isimli çalışmasında Haddâd'ın tefsirinin kaynakları arasında Abdüssamed el-Gaznevî ve tefsirini de zikrederek, Haddâd'ın "*Abdüssamed tefsiri*"ne yaptığı atıflardan örnekler vermiştir. (bk. Yahyâ, *el-Medhal*, s. 473-476) Ayrıca *Keşfu't-tenzil*'in 2003 tarihli tahkikli baskısında, tefsirin metni içinde geçen "*Bu, Abdüssamed tefsirinde de bu şekildedir.*" ifadelerine düştüğü dipnotlarda muhakkik, *Keşfü'z-zünnün*'dan ve *Hediyetü'l-ârifin*'den iktibaslarla bu kişinin "*Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî*" olduğunu açıkça ifade etmektedir. (bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 364; II, 371)

98 el-Haddâd, *Tefsîr*, VI, 245.

99 bk. Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nîsâbüri es-Sa'lebî (427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîri's-Sa'lebî* (tahk. Ebü Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004, V, 471.

şekilde Fâtır sûresinin 28. ayetinin tefsirinde Zemahşerî'den nakledilen bir ifade,¹⁰⁰ Zemahşerî tefsirinde yer almamaktadır.

2. Dil, Tarih ve Diğer Kaynakları

Meşhur siyer ve megâzî müellifi, muhaddis İbn İshâk'ın (151/768) *Kitâbü'l-meğâzî'si* Haddâd'ın tefsirinde kullandığı kaynaklardan biridir. Haddâd, tefsirinde tespit edebildiğimiz kadarıyla 18 defa¹⁰¹ İbn İshâk'a atıfta bulunarak bazı tarihi bilgileri kendisinden aktarmaktadır. Örneğin İbn İshâk'ın, En'âm sûresinin 86. ayetinde bahsi geçen Elyesa'nın, Hz. İlyas'ın kardeşinin oğlu olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹⁰² "O sihirbazlar Firavun'a geldiler" (el-A'râf 7/113) ayetinin tefsirinde de sihirbazların sayısının 15 bin olduğu bilgisini İbn İshâk'tan nakletmektedir.¹⁰³

Haddâd'ın tefsirler dışındaki bir kaynağı Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (189/805)¹⁰⁴ İslâm devletler hukukuna dair meşhur eseri "*es-Siyeru'l-kebîr*" dir. Haddâd Enfâl sûresinin 16. ayetini tefsirinde şöyle demektedir:

"Muhammed b. el-Hasen *es-Siyeru'l-kebîr*'de 'Ordunun sayısı on iki bine ulaşırsa, düşman çok (kalabalık/sayıda) olsa bile düşmanlarından kaçmalarının caiz olmadığını' zikretmiş ve İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den (sav) şu rivayetiyle ihticâc etmiştir: Hz. Peygamber (sav), 'Ashabın hayırlısı dördtür. Seriyelerin hayırlısı dörtyüzdür. Ordunun hayırlısı ise dörtdendir. On iki bin kişi (lik bir ordu), sayı azlığından dolayı asla yenilmez.' buyurmuştur."¹⁰⁵

Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcisi ve Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı Sibeveyh (180/796)¹⁰⁶ de Haddâd'ın çok sık başvurduğu kaynaklardan biri olmuştur. Örneğin Sibeveyh'in A'râf sûresinin 5. ayetinde geçen "اللَّغْوَى" kelimesinin dua anlamında kullanılmasının ve bir kimsenin "Allahım. Bizi müslümanların dualarının salihine ve onların yakarışlarına ortak et!" şeklinde dua etmesinin uygun olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹⁰⁷

100 el-Haddâd, *Tefsîr*, V, 418.

101 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 45, 109; III, 59, 172, 173, 187; IV, 173, 174, 235, 378; V, 180, 213, 336; VI, 47, 51, 289; VII, 271, 274.

102 el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 59.

103 el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 187.

104 el-Kureşî, *el-Cevâhir*, III, 122-125; Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî (483/1090), *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr* (tahk. Selahaddin Müneccid), Kahire: Câmiati'd-Düveli'l-Arabiyye, 1971, I, 9-14; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 309; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 207.

105 el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 260-261.

106 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 463-465.

107 el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 121.

“*Meâni'l-Kur'ân*” isimli eseriyle meşhur Arap dili ve tefsir âlimi Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ' (207/822) da Haddâd'ın çok sık başvurduğu kaynaklardan biridir.¹⁰⁸ Örneğin Nisâ sûresinin 85. ayetinde geçen “*يَتْلُو*” kelimesinin Ferrâ'ya göre “nasip” ve “pay” anlamında olduğunu nakletmektedir.¹⁰⁹

Haddâd'ın diğer bir kaynağı da Basra dil mektebinin tanınmış âlimi Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşi' el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat'tır. (215/830 [?])¹¹⁰ Ahfeş el-Evsat, Sîbeveyh'in en güçlü ve en meşhur talebesi, aynı zamanda yakın dostudur. Hocasının ölümünden sonra da onun el-*Kitâb*'ını okutmuş ve bu eseri ilim dünyasına tanıtmıştır. Nahiv dışında kelâm, tefsir ve aruzla da meşgul olmuş, “*Me'âni'l-Kur'ân*” isimli eseri iki cilt halinde basılmıştır.¹¹¹ Haddâd pek çok ayetin tefsirinde Ahfeş'e atıfta bulunmaktadır.¹¹² Örneğin Ahfeş'in En'âm sûresinin 161. ayetinde geçen “*وَيَأْتِي*” kavlinin, “beni dosdoğru dine erdirdi” anlamında olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹¹³

“İbnü'l-A'râbî” ismiyle meşhur nahiv ve lügat âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (231/846)¹¹⁴ de Haddâd'ın tefsirinde atıfta bulunduğu kaynaklarından biridir. Kaynaklarda otuzu aşkın kitap ve risalesi bulunduğu kaydedilen İbnü'l-A'râbî'nin eserlerinden bazıları “*Kitabü'n-nevâdir*”, “*Meâni's-şîir*” ve “*Tefsîru'l-emsâl*”dir. Haddâd tefsirinde birkaç defa İbnü'l-Arabi'ye atıfta bulunmaktadır.¹¹⁵ Örneğin Sebe' sûresinin 16. ayetinde geçen “arim”in güç yettirilemeyen sel anlamında olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹¹⁶

“Hâtim es-Sicistânî” ismiyle meşhur olan Arap dili ve edebiyatı, Kur'ân ilimleri ve hadis âlimi Sehl b. Muhammed b. Osman b. Kâsım el-Cüşemî es-Sicistânî (255/869)¹¹⁷ de Haddâd'ın tefsirinde atıfta bulunduğu kaynaklarından biridir. Daha çok Câhiliye devri Arap dili, şiiri, ahbâr ve edebiyatı, lügat, kıraat ve Kur'ân ilimlerinde derin vukûfuyla tanınan Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin 50'den fazla eserinden bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.

108 İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 325; V, 225-229.

109 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 289.

110 Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 231; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 101-102.

111 Ebü'l-Hasan Saîd b. Mes'ade el-Mücâşi' Ahfeş el-Evsat (215/830), *Meâni'l-Kur'ân* (tahk. Faiz Faris), Kuveyt: Dâri'l-Beşir, 1981.

112 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 31, 44, 45, 76, 108, 116, 157, 187, 232, 245, 265, 289, 363...

113 el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 115.

114 Kehhâle, *Mu'cem*, X, 11; Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 365-366.

115 bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 222; 340

116 el-Haddâd, *Tefsîr*, V, 388,

117 Kehhâle, *Mu'cem*, IV, 284; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 143-144; Zülfikar Tüccar, “Sicistânî, Ebû Hâtim”, *DİA*, XXXVII, 139-141.

“*Kitâbu'l-ezdâd*” (neşr. Muhammed Abdülkadir Ahmed, Kahire 1991), “*el-Müzekker ve'l-müennes*” (neşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dimeşk 1481/1997) ve “*Tefsîru garîbi mâ fi Kitâbi Sibeveyh mine'l-ebniye*” bunlardan sadece bazılarıdır. Haddâd tefsirinde Bakara sûresinin 83. ayetinde geçen “*حَسَنًا*” kelimesinde yaptığı gibi kıraat konusunda Ebû Hâtim es-Sicistânî'ye pek çok defa atıfta bulunmuştur.¹¹⁸

Haddâd, müfessir ve dil alimi Zeccâc'ın (311/923)¹¹⁹ görüşlerini de çok sık olarak nakletmiştir. Örneğin “...Allah hileleri boşa çıkaranların en hayırlısıdır.” (Âl-i İmrân 3/54) ayetinin tefsirinde Zeccâc'ın “Allah'ın hilesi, onlara hilelerinin karşılığını vermesidir.” dediğini nakletmiştir.¹²⁰

B. Muhtevası ve Metodu

Ebû Bekir el-Haddâd *Keşfü't-tenzîl*'in rivayet alanında Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine önem vermiş, manası mutlak, mücmel, mübhem ve âmm olan ayetlerin tefsirinde öncelikle Kur'ân'ın kendisine müracaat etmiştir.¹²¹ Bununla birlikte Kur'ân'ın sünnetle tefsirini de ihmal etmemiş; manası mutlak ayetleri takyîd, mücmel ayetleri tafsîl, müşkil ayetleri izâh, umum ifade eden ayetleri tahsîs maksadıyla hadislerle oldukça çok yer vermiştir.¹²² Bazı kelime ve ayetlerin manalarının izahında hadislerden yeterince yararlanmış, sûrelerin faziletine dair Hz. Peygamber'den gelen rivayetleri nakletmiştir. Sahabe ve tâbiûndan gelen rivayetlerde ise daha çok İbn Abbâs'ın tefsirine yer verirken,¹²³ Mücâhid b. Cebr (103/721)¹²⁴, İkrime (105/723),¹²⁵ Katâde b. Diâme (117/735),¹²⁶ Hasan-ı Basrî (110/728),¹²⁷ Zeyd b. Eslem (136/753),¹²⁸ Ebu'l-Âliye (90/708),¹²⁹ Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (118/736)¹³⁰ ve İbrâhim en-Nehâî (96/714)¹³¹ gibi tâbiûn müfessirlerinin görüşlerinden de istifade etmiştir.

Haddâd sûrelerin Mekkî ya da Medenî olmalarını açıklamanın yanında, sûrelerin ayet sayıları hakkındaki farklı görüşleri nakletmiş, sûre ve ayetle-

118 el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 123, 194, 321, 383, 395; II, 159; III, 263, 324, 403; IV, 217, 397, VI, 257, 311, 312, 380; VII, 263.

119 ez-Zehabî, *Siyer*, IV, 360; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 49-50; el-Ednevî, *Tabakât*, s. 52; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 40.

120 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 63.

121 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 23, 25, 45, 47, 49, 53, 57, 59, 65.

122 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 223, 238; II, 298, 227, 481; III, 174, 379; IV, 307, 345,

123 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 43; 55, 70, II, 9.

124 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 115, 116, 118, 119, 125, 127, 129, 146, 150,

125 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 53, 115, 121, 136, 162, 164, 168, 170, 207, 211, 221.

126 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 111, 115, 118, 119, 125, 126, 128, 129.

127 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 118, 124, 125, 127, 128, 138, 142, 144, 148, 149.

128 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 275, 341, 385, 422, 448.

129 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 122, 213, 295, 278, 427, 541.

130 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 31; II, 192; III, 61, 385, 429, 478.

131 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 78, 172, 250, 278, 284, 340.

rin nüzûl sebeplerini de zikretmiştir.¹³² Ancak hadis rivayetlerinde senedleri hafzederek sadece ilk râvîyi zikretmekle yetinmiştir. Bazen neshle ilgili ihtilafli görüşlere de yer vermiş; Kur'ân'ın sünnetle neshine örnek vermiş,¹³³ bazen bunları tenkit etmiş ya da bunlar arasında tercihte bulunmuştur.¹³⁴

Haddâd, tefsirinde kıraat farklılıklarına da değinmiş, kıraatler arasındaki mana farklılıklarına işaret etmiş, şaz kıraatleri açıklamıştır. Bazı durumlarda kıraat imamları ve râvîlerinin adlarını zikrettiği, kıraat imamlarının ittifak ettikleri hususlara dikkat çektiği, bazı durumlarda ise bir ayetle ilgili kıraat vecihlerini verdikten sonra kendi görüşünü ve tercihini verdiği de olmuştur.¹³⁵

Müfessir tefsirinde kelime izahlarına, i'râb ve nahiv açıklamalarına yer vermiştir. Lügavî alanda ihtiyaç duyduğu noktalarda âyetle, hadisle, şüirle veya deyimle istişhâd etmiş; bazen de lügat âlimlerinin ismini zikrederek onların açıklamalarını nakletmiştir. Nahvî tahliller yapmış, kelimelerin vezinlerine ve iştikaklarına işaret etmiştir. Belagat açısından ise Kur'ân'daki mecazlara, mesellere, kinâyelere, istiâre ve teşbihlere işaret ederek bunları açıklamış;¹³⁶ Kur'ân'ın belagat açısından icazına dikkat çekmiştir.¹³⁷

Haddâd'ın tefsirinin muhteva ve metot açısından en çok dikkat çeken özelliklerinden biri onun fıkıh yönüdür. Haddâd, tefsirinde fikhî hükümlerle ilgili açıklamalara geniş bir şekilde yer vermiş, en ihtilafli konuları bile çok basit, sade ve açık bir şekilde izah etmiştir. İhtilafli meselelerde öncelikli olarak Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının, bazen de diğer mezhep imamlarının görüşlerini aktarmıştır.¹³⁸ Eser tam anlamıyla Hanefî fikhını ihtiva etmekle birlikte, diğer mezheplerin Hanefî fikhına muhalif görüşlerini de aktarmaktadır. Haddâd'ın Kur'ân ve hadis dışında icmâ, kıyas, şer'u men kablenâ gibi dînî delillerin gereğine ve önemine temas ederek bunların cevazına dair ayetlerden deliller çıkarması,¹³⁹ fıkıh usulü açısından da tefsirin değerini ortaya koymaktadır.

Haddâd, tefsirinde kelâmî meselelere Ehl-i sünnet anlayışı çerçevesinde yaklaşmış;¹⁴⁰ bununla birlikte bazen Mu'tezile, Müşebbihe, Hâriciye ve Şîa gibi mezheplerin görüşlerini nakletmiş,¹⁴¹ bazı durumlarda ise bu mezheple-

132 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 150, 151, 159, 260,

133 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 413-414.

134 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 365, 376, III, 297.

135 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 69, 121, 125, 144, 153, 178, 194, 219, 237; II, 442-443; III, 95.

136 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 159, 184-185; IV, 71-72, 94, 153.

137 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 287.

138 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 128; II, 222, III, 107, 276, 330.

139 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, I, 325; III, 107; IV, 226.

140 örn. bk. el-Haddâd, *Tefsîr*, III, 90.

141 el-Haddâd, *Tefsîr*, II, 68, 204, 273, 299, 426; V, 163 221.

rin görüşlerini reddederek kendi görüşlerini desteklemeye yönelik olarak, ayetlerden deliller çıkartmaya çalışmıştır.

Sonuç

Ebû Bekir el-Haddâd, ilmî ve edebî çalışmaların son derece hareketli ve parlak bir düzeye ulaştığı önemli bir ilim ve kültür merkezi olan Yemen’de yaşamış ve ilmî faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Kaynaklarda Hanefî olduğu bildirilmesine ve Hanefî fıkına dair eserler vermesine ilaveten tefsirindeki fikhî izahları da kendisinin Hanefî olduğunu göstermektedir. Ayrıca eserindeki kelâmî izahları da onun itikatta Mâtürîdî olduğuna işaret etmektedir.

Ebû Bekir el-Haddâd’ın “*Tefsîru’l-Haddâd*” ismiyle meşhur “*Keşfü’t-tenzîl fi tahkîki’l-mebâhis ve’t-te’vîl*” isimli tefsiri rivayet ağırlıklı, orta hacimli bir tefsirdir. Müfessir Kur’ân’ı başından sonuna kadar, âyetleri tek tek ele alarak tefsir etmiştir; bu tefsir işleminde Kur’ân’ın Kur’an’la, Sünnetle ve sahabe sözü ile tefsirine önem vermiş; bunun yanı sıra Kur’ân’ın dil bilimleriyle tefsirini ihmal etmemiştir. Hanefî fıkına dair önemli miktarda muhtevayı naklederken, kelâmî meselelere de temas etmiştir.

Haddâd’ın en önemli tefsir kaynağının Abdüssamed el-Gaznevî’nin, “*Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*”i olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında Ebû Ca’fer et-Tahâvî’nin *Ahkâmu’l-Kur’ân*’ına ve Ebu’l-Leys es-Semerkindî, Vâhidî, Sa’lebî, Zeccâc, Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk b. Müzâhim, Mücâhid b. Cebr, Katâde b. Diâme, Hasan el-Basrî, Hâkim et-Tirmizî ve Taberî gibi meşhur müfessirlerin tefsirlerine de atıfta bulunmuştur. Ancak Haddâd’ın bu kaynaklarının büyük bir kısmını birinci elden değil, Gaznevî tefsirinden aktarmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte yaşadığı asrın seçkin âlimlerinden biri olduğu anlaşılan Haddâd’ın Hanefî fakîhi ve müfessir Gaznevî’nin tefsirini başlıca kaynak olarak kullanması, kendisinin ilmî kişiliğinin oluşmasında Gaznevî’nin büyük etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- el-Bağdâdî, Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa (1338/1920), *Hediyetü’l-ârifin esmâ’i’l-müellifin ve âsârü’l-musannifin*, İstanbul: MEB, 1955.
- _____, *Îzâhü’l-meknûn fi’z-zeyli a’lâ keşfi’z-zünûn an esâmi’l-kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya), Ankara: MEB, 1945.
- Birişik, Abdülhamit, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, XVI, 301.
- _____, “Katâde b. Diâme”, *DİA*, XXV, 22-23.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnâd Edilen Tefsir”, *AÜİFD*, XXIII/1978, s. 31-50.

- Çağatay, Neşet, "Resûliler", *İA*, IX, 695.
- ed-Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed (946/1540), *Tabakâtü'l-müfessirîn* (tahk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetu Vehbe, 1972/1392.
- el-Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (tahk. Süleymân b. Salâh Kazzi), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997/1417.
- el-Fâsî, Muhammed Abid, *Fihrisu mahtûtâtî hizâneti'l-karaviyyîn*, Dârü'l-Beyza: Dârü'l-Kitâb, 1979.
- el-Gaznevî, Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Hanefî (487/1094'den sonra), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, y.y. 487/1094, Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 26.
- el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Mesâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut: Matbaatü'l-Asriyye, 1988.
- el-Haddâd, Ebû Bekir b. Alî b. Muhammed el-Yemenî (800/1398), *Tefsîrû'l-Haddâd : Keşfü't-tenzîl fi tahkîki'l-mebâhîs ve't-te'vîl* (tahk. Muhammed İbrâhim Yahyâ), Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2003.
- Hucvirî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-mahcûb* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddîn Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebni'z-zaman [mimmâ sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbetehü'l-ayân* (tahk. İhsan Abbas), Beyrut: Dâru Sadır, 1978/1398.
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmil-kütüb ve'l-fünûn* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin terâcîmu musannifi'l-kütübî'l-Arabiyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, [t.y.]
- Kesler, Muhammet Fatih, "Mücâhid b. Cebr", *DİA*, XXXI, 442.
- Koç, M. Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*, Ankara: Kitâbiyât, 2005.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed (775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudriyye fi tabakâtî'l-Hanefiyye* (tahk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize 1993/1413.
- Levent, Etem, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı : -Öğretim ve Tefsir Yöntemi-*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2005.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 1986/1406.
- Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara: TDV, 1990.
- Özmen, Ferihan, *Abdüssamed el-Gaznevî ve "Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm"i* (doktora tezi), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2010.
- Öztürk, Mustafa, "Sehl et-Tüsterî", *DİA*, XXXVI, 321-323.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim Nisâbü'rî (427/1035), *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân = Tefsîrû's-Sa'lebî* (tahk. Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan), Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî (562/1167), *el-Ensâb* (tahk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemanî), Beyrut 1980/1400.

- es-Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (483/1090), *Şerhu's-Siyeri'l-kebir* (tahk. Selahaddin Müneccid), Kahire: Câmîatü'd-Düveli'l-Arabiyye, 1971.
- Sezgin, Fuat, *Târihi't-türâsi'l-Arabî : ulûmü'l-Kur'ân ve'l-hadîs* (nakalehu ile'l-Arabiyye Mahmûd Fevzi Hicazî ; râcea Arefe Mustafa, Saîd Abdurrahim), Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1983.
- Sifil, Ebû Bekir, "Haddâd, Ebû Bekir", *DİA*, XIV, 553.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tabakâtü'l-müfessirîn* (tahk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetu Vehbe, 1976.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin (412/1021), *Tabakâtü's-süfiyye* (tahk. Nureddin Şüreybe), Haleb: Dârü'l-Kitâbi'n-Nefis, 1986.
- Taftazânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah (792/1390), *Kelam İlmi ve İslâm Akâidi : Şerhü'l-Akâid* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- Tomar, Cengiz, "Resûliler", *DİA*, XXXV, 2.
- Tüccar, Zülfikar, "Sicistâni, Ebû Hâtim", *DİA*, XXXVII, 139-141.
- Yahyâ, Muhammed İbrâhim, *el-Medhal ilâ tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim : el-Haddâd nemûzenen*, Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2002.
- ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (tahk. Şuayb el-Arnaut-Me'mûn Sagarci), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.
- ez-Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1985/1405.
- ez-Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (tahk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, [t.y.].
- Zeydan, Corci (1332/1914), *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, 1983.
- ez-Ziriklî, Hayreddin (1396/1976), *el-A'lâm : kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992.
- ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrü'l-münîr fî'l-akîde ve's-şerîa ve'l-minhâc*, Beyrut- Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1991/1411.